

ПЕРЕДМОВА

Минулої весни я сидів у літаку, що прямував з Берліну до Бірмінгему. На колінах у мене лежав наплічник, а в ньому чекала на мою увагу невеличка оливково-зелена книжка. Час від часу я відкривав наплічник і зазірав у пухкий коричневий конверт, де лежала книжка,— просто упевнитися, що вона нікуди не поділася. Сімдесят років вона поверталася до своєї родини — до онуки чоловіка, якому колись належала. Одна людина дбайливо наклеїла свій екслібрис^a на форзаці і на титульній сторінці написала своє ім'я: Річард Кобрак. Наприкінці 1944 року його разом із дружиною на одному з останніх потягів до Аушвіцу відвезли до газових камер. Книжечка в моєму наплічнику не є винятково цінною; у Берліні, у будь-якій букіністичній крамничці, вона, певно, коштувала б не більше кількох євро.

А ще ті декілька днів, що я був вартовим цієї книжки, мене переслідувало тривожне відчуття на грані паніки за думки про те, що вона раптово може загубитися. Мене мучили невідчепні фантазії, як я залишаю наплічник у таксі або як його в мене крадуть. Цінність книжки не вимірюється грошима — вона коштвна емоційно і її нічим не можна замінити для тих, хто зростав, не знаючи дідуся. Книжечка в оливково-зеленій палітурці має величезну цінність, адже це єдина річ, яка залишилася від Річарда Кобрака. Це книжка з його бібліотеки. За трагічним збігом обставин, ця річ — лише одна з мільйонів, які ще досі не знайдені. Мільйони забутих книжок, що залишилися від мільйонів втрачених життів. Упродовж понад пів сторіччя їх ігнорували й нічого про них не казали. Ті, кому відомо про своє походження, часто намагалися не повідомляти цього своїм власникам: вони рвалися на сторінках із вихідними даними, витиралися вцент на місцях із особистими присвятами

^a Художньо виконана етикетка, де вказано, кому належить книжка.

та підробляли каталожні дані, у яких замість «подарунку» від гестапо чи нацистської Німеччини записувалися як дар від невідомої особи.

Проте багато з них збереглися — можливо, тому, що розкрадання було надто поширеною реалією, а зазвичай ні в кого з грабіжників не виникає бажання зазирнути в історію залишків чужої долі.

За кілька останніх десятиріч значну увагу приділяли історії розкрадання нацистами предметів мистецтва. 2009 року я сам розпочав писати про це в Музеї сучасного мистецтва в Стокгольмі, орієнтуючись на картину, яка зникла під час Другої світової війни, — «Квітковий сад» Еміля Нольде. Як і оливково-зелена книжечка, картина належала німецько-єврейській родині і була втрачена наприкінці 1930-х. Згодом тема моїх розшуків розгорнулася до історії про масові викрадання нацистами витворів мистецтва та тривалу, завдовжки сімдесят років, боротьбу за повернення цих робіт. Мої зусилля зрештою вилилися в книжку, яка побачила світ 2013 року: «Грабіжники. Як нацисти викрадали в Європі скарби мистецтва» (*Plundrarne. Hur nazisterna stal Europas konstskatter*).

Занурившись у деталі цього грабіжництва, однаково керованого ідеологією та жадібністю, я дізнався, що викрадали не лише предмети мистецтва та давнини, а й книжки. У самому факті не було нічого дивного, адже представники грабіжницької організації нацистів хапали все, що траплялося на їхньому шляху.

Найперше мене здивувало те, що в цій операції викрадання, яка простягалася від Атлантичного узбережжя до Чорного моря, зникли десятки мільйонів книжок. Але, крім цього, мою увагу привернуло ще дещо — книжки нібито були більш важливими ідеологічно. Витвори мистецтва здебільшого розподіляли між керівництвом нацистів, і в цьому списку не останнє місце посідали Адольф Гітлер і Герман Герінг. Витвори мистецтва мали показати, узаконити та вшанувати новий світ, який нацисти мали намір побудувати на руїнах Європи. Вони бачили цей світ красивішим і чистішим.

Але в книжок була інша мета. Їх викрадали не заради честі й не лише через жадібність — радше з ще більш тривожних причин. Бібліотеки й архіви в усій Європі було пограбовано найголовнішими ідеологами Третього райху, організаціями, на чолі яких стояли голова СС Генріх Гімлер або головний ідеолог партії Альфред Розенберг. Найбільше

в історії книжкове пограбування було здириговане й здійснене під час війни. Мішенями цього пограбування стали ідеологічні вороги руху — євреї, комуністи, масони, католики, критики режиму, слов'яни та інші. Сьогодні про це відомо не всім, і такі злочини досі залишаються значною мірою нерозкритими. Я вирішив піти стежкою мародерів — вирушити в тисячомильну подорож Європою. Я це зробив, частково щоб спробувати зрозуміти, але також — щоб з'ясувати, що залишилося після тих набігів, а що було втрачено. Мій шлях брав початок від розрізаних емігрантських бібліотек у Парижі; я пішов до втраченої давньої єврейської бібліотеки в Римі, витoki якої сягають самого початку нашої епохи. Потім від полювання на таємниці масонів у Гаазі — до пошуків скалок винищеної цивілізації в Салоніках. А спочатку — від сефардських бібліотек Амстердаму й до їдиш-бібліотек Вільнюсу. Сліди були всюди, хоча час від часу вони майже зникали: у місцях, де люди та їхні книжки були забуті, а переважно — просто знищені.

Дуже великою мірою це історія про розподіл — про тисячі бібліотек, які за Другої світової війни було зруйновано без можливості відновити. Мільйони окремих книжок, які колись були часткою чиїхось особистих колекцій, досі стоять на полицях, розпорошених усюю Європою. І вони втратили свій цілісний зв'язок із життям. Залишки колись дивовижних, зібраних поколіннями бібліотек, які формували культурний, лінгвістичний і самовизначальний стрижень громад, родин та окремих людей. Бібліотек, які неможливо замінити, — адже вони були відображенням людей і суспільства, яке колись створило ці книжки та плекало їх.

Але також ця книжка про людей, які брали участь у війні, щоб захистити свою літературну спадщину, врівноважити своє життя, але які найчастіше втрачали й те й те. Ці люди добре розуміли, що розкрадання їхньої літературної культури означає пограбування їхньої історії, забирання їхньої людяності і, зрештою, будь-якої можливості пригадати минуле. То були люди, які відчайдушно намагалися сховати рукописи, закопували щоденники та не випускали з рук своєї найулюбленішої книжки під час останньої подорожі — до Аушвіцу. Ми зобов'язані цим людям нашою можливістю пригадати жахливі події, що відбулися в минулому — як із людьми, які втратили життя, так і з тими, хто вижив і відтоді ділиться пережитим, розповідає про свій досвід, щоб світ знав,

що й як відбувалося. Такі люди примусили заговорити те, що за задумом мало мовчати. Ми живемо в часи, коли останні свідки Голокосту мають скоро полишити цей світ. Тож нам залишається лише сподіватися, що їхнього досвіду нам вистачить, щоб пам'ять жила довіку. Під час написання цієї книжки я усвідомив, що такі спогади є найважливішими, що саме вони спричинили грабування книжок. Позбавити людей слова та можливості висловитися — це один зі способів їх ув'язнити.

Книжки рідко бувають настільки ж унікальними, як витвори мистецтва, але вони мають цінність, яку розуміють набагато більше людей. За наших часів книжка набула символічного, майже духовного значення. Відмову від книжок досі вважають блюзнірством. Спалювання книжок найдужче вказує на культурний занепад суспільства. Хоча його й ототожнюють здебільшого зі спалюванням книжок нацистами 1933 року, символічний занепад літератури існує стільки ж, скільки сама книжка.

Тісні стосунки між людиною та книжкою ґрунтуються на ролі письмового слова у розповсюдженні знань, почуттів і досвіду, пережитих та отриманих упродовж тисячоліть. Поступово письмове слово замінило усномовну традицію. Відтоді ми можемо зберегти більше знань та зазирнути набагато далі в минуле. Тепер ми можемо задовольнити нашу жагу до більшого, яку майже неможливо задовольнити. Здатність читати й писати, до недавнього часу властиву дуже небагатьом обраним, вважали магічною здібністю. Той, хто мав такі уміння міг спілкуватись із предками — і переймати їхні знання, набував їхнього авторитету та сили. Наше водночас емоційне та духовне ставлення до книжки пов'язане з тим, як книжка «розмовляє з нами». Це — медіумне поєднання нас із іншими людьми — як живими, так і померлими.

Американські раби, яким довго забороняли вчитися читанню, називали Біблію — рабовласники використовували її як засіб виправдання полонення інших людей — «Книгою, що розмовляє». Важливою частиною їхнього визволення став факт, коли вони пристосували Біблію до своїх реалій та використали її проти своїх гнобителів. Книга була інструментом як придушення, так і визволення. Навіть сьогодні інтерпретація Святого Письма залежить від головного ядра глобальних конфліктів. Книга не лише передає знання та висловлює емоції — вона також є джерелом сили.

Часто спливає те, що було затьмарене димом ганебних спалювань книжок у Німеччині 1933 — коли роботи письменників, відкинутих режимом, кидали в полум'я. Набув стійкості образ нацистів як далеких від інтелектуальності, культурних вандалів — можливо, якоюсь мірою тому, що таку емоційну насиченість легко зрозуміти, а можливо, через те, що нам хочеться бачити літературу й написане в книжках слово виключно добрим і корисним.

Але навіть нацисти розуміли: якщо існує щось, що надає більше сили, ніж просте руйнування світу, то це володіння й керування ним. І така сила міститься в книжках. Слова можуть бути зброєю і лунати ще довго після того, як стихне гуркіт артилерії. Вони можуть бути не тільки зброєю пропаганди — а й спогадами. Той, хто володіє словом, не лише має силу тлумачити написане, а й здатен сам писати історію.

Коли на теренах самої Німеччини догорали багаття з книжок, серед інтелектуальної та ідеологічної верхівки нацистської партії вже визрівав підступний план, спрямований не просто на інтелектуальне, культурне чи літературне винищення. Цей план передбачав дещо значно страшніше.

1

ПОЛУМ'Я, ЩО ПОГЛИНАЄ СВІТ

Берлін

Там, де спляють книжки, зрештою починають спалювати й людей.

Генріх Гейне, 1820

Ці слова викарбувані на червоній від іржі металевій пластині, вмурованій у бруківку на Бебельплац^а у Берліні. Туристи, які приїждять до Берліну влітку, блукають повз площу, розташовану між Бранденбурзькими воротами та Музейним островом, і стикаються з однією, ще більш грандіозною, пам'яткою міста. Розташування досі утримує символічне напруження. В одному куті площі стоїть літня жінка з розпатланим сивим волоссям. Вона загорнулася у великий прапор Ізраїлю, і на всю її спину розтяглася Зірка Давида. Ще одна війна вибухнула в секторі Газа. Близько тридцяти людей зібралися, щоб висловити протест проти антисемітських настроїв, які за сімдесят років після Другої світової війни знову пробуджуються в Європі.

З другого боку широкого, за останнім словом моди побудованого проїзду Унтер-ден-Лінден^б перед воротами Гумбольдтського університету виставили розсувні столики. За кілька євро можна купити

^а Одна з центральних площ Берліну.

^б Під липами (нім.) — один із головних бульварів Берліну.

заявлені копії книжок Томаса Манна, Курта Тухольські та Стефана Цвейга — усіх авторів, чії твори кинули в полум'я на цьому ж місті у травні 1933-го. Перед столиками — ряд металевих пластин розміром із бруківку. На кожній пластині — чиєсь ім'я: Макс Баер, Маріон Бютлер, Аліса Вікторія Берта. Усі вони колись навчалися у цьому університеті. Після кожного імені стоїть дата з назвою місця, яке не потребує жодних пояснень: «Маутгаузен, 1941», «Аушвіц, 1942», «Терезієнштадт, 1945».

Слова Генріха Гейне, які насправді є рядком діалогу з п'єси *Almansor*, з часів Другої світової війни вважають проникливим пророцтвом того, що має відбутися, і прийдешньої за ним катастрофи. 10 травня 1933 року на площі Бебельплац, яка за тих часів мала назву Опернплац, відбулася найвідоміше в історії спалювання книжок — подія, яка залишилась у пам'яті потужним символом тоталітарної тиранії, культурного варварства та безжальної ідеологічної війни, розв'язаної нацистами. Полум'я від того книжкового багаття також перетворилося на символ тісного зв'язку між культурним занепадом та Голокостом.

Трохи раніше, тієї ж весни, нацисти захопили владу в Німеччині за допомогою ще одного багаття, — підпалу райхстагу в лютому 1933 року, — використавши його як зачіпку. Нацисти оголосили, що підпал був справою комуністів і що Німеччині загрожує «сюжет більшовиків». Після цього пройшла перша велика хвиля терору: арешти комуністів, соціал-демократів, євреїв та інших політичних опонентів режиму. Звинувачення заарештованих підігрівала газета, що виходила від НСДАП^a, — *Völkischer Beobachter*^b, яка кілька років підбурювала й агітувала проти єврейської, більшовицької, пацифістської та космополітичної літератури, готуючи плацдарм для панування нацистських поглядів.

У той же час багато провідних письменників Німеччини виступали проти нацистів. У жовтні 1930 року Томас Манн, лауреат Нобелівської премії попереднього року, розкритикував цей провідний настрій під час публічних читань, що проводили в Залі Бетховена^c в Берліні⁽¹⁾. Джозеф Геббельс, якого попередили про захід та про майбутню промову Манна,

^a *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP* — Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини, тут і далі в тексті використовується загальноприйнята транслітерована аббревіатура НСДАП.

^b Народний оглядач (нім.).

^c Павільйон для заходів.

надіслав двадцять «коричневих сорочок»^a від штурмових військ партії СА на ці читання, усі вдягнені в цивільний одяг, щоб змішатися з публікою, серед якої було кілька правих інтелектуалів. Промову Манна зустріли оплесками з деяких секцій глядацької зали та невдоволеними вигуками від саботажників. Невдовзі атмосфера стала такою збудженою, що Манн був змушений покинути приміщення через чорний хід.

Але тиск на цьому не скінчився. На родини Манна та письменників Арнольда Цвейга й Теодора Плів'є вилили нескінченний потік погроз телефоном і в листах. Стіни будинків письменників спаплюжили написами та малюнками. Цих письменників особисто підслуховували патрульні служби СА, які чергували навколо їхніх домівок та йшли за ними слідом будь-куди.

Складали списки неприйнятної літератури. У серпні 1932 року *Völkischer Beobachter* опублікувала чорний список письменників, яких слід буде заборонити, щойно партія стане до влади⁽²⁾. На початку того ж року в тій самій газеті оприлюднили й заяву за підписами сорока двох німецьких викладачів, які вимагали захисту літератури Німеччини від «культурного більшовизму». Узимку 1933-го, коли нацисти отримали владу, фокус атаки на небажану літературу змінив статус з вуличного на державний і став рисою стратегії керівного апарату. У лютому 1933-го президент Пауль фон Гінденбург^b підписав закон «про захист людей і держави», яким наклав обмеження на друковані видання — подальші поправки відбулися навесні того ж року і ще більше контролювали свободу висловлення. Першими жертвами закону стали газети та видавництва комуністів і соціал-демократів. Герману Герінгу доручили керувати боротьбою із так званою «брудною літературою»: книжками, які містять ідеї марксизму, єврейською та порнографічною літературою.

Саме ця атака на літературу призвела до спалювання книжок у травні — але треба сказати, що фактично така ініціатива йшла не від НСДАП, а від Німецької студентської спілки, зонтичної організації федерацій студентів Німеччини. Декілька з цих студентських федерацій ще з 1920-х більш чи менш відкрито підтримували нацистів. І вже не вперше за міжвоєнний період німецькі студенти правих консервативних

^a Воєнізовані формування НСДАП, штурмові загони, скорочено СА.

^b Пруський генерал-фельдмаршал, райхспрезидент Німеччини (1925–1934).

поглядів розпалювали книжкові багаття. 1922 року сотні студентів зібралися на аеродромі Темпельгоф у Берліні, щоб спалити там «брудну літературу», а 1929-го студенти Гамбургу спалили копію Версальського договору, умови капітуляції якого Німеччина була змушена підписати після Першої світової війни.

Напад на літературу з боку НСДАП живився вже вчиненими наскоками, що проводили групи консервативних студентів з правими поглядами. Для таких студентів спалювання книжок було німецькою традицією висловлення непокори й опору, що брала початок від днів Мартіна Лютера та Реформації. 1520 року Папа Лев X надіслав Лютерові буллу про накладення анафема і з вимогою зректися «95 тез»^a та всіх інших творів. Згідно з папською буллою, їх треба було спалити.

У відповідь Лютер зібрав у Віттенбергу своїх студентів і розпалив власне багаття — у полум'я полетіли давні католицькі манускрипти, кодекси й документи католицької церкви. Сам Мартін Лютер, як припускають, кинув у вогонь папську буллу. Вважають, що при цьому він сказав: «Вони палять мої книжки — я спалю їхні»⁽³⁾. Багаття з книжок символізувало остаточний розрив Мартіна Лютера з католицькою церквою.

У часи німецького романтизму цю подію переосмислять і розглядають як націоналістичний акт, а не релігійний розкол у Церкві. Мовляв, Лютер був не просто церковним реформатором — він був насамперед німцем.

Реакційні сили на Віденському конгресі 1814–1815 рр., де переможці після наполеонівських воєн намагалися відновити зруйновану війною Європу, розбили щойно пробуджені націоналістичні мрії про створення єдиного німецькомовного королівства. Німеччина залишилася роздробленою мозаїкою окремих князівств.

У замку Вартбург, де Лютер переховувався після папської анафема, 1817 року німецькі студенти провели фестиваль, присвячений 300-річчю від дня проголошення «95 тез». Однак тло цієї події було німецько-націоналістичне, заохочуючи студентів німецьких університетів до боротьби за об'єднання німецьких земель у Всегерманську імперію. На згадку про спалення Лютером булли студенти розпалили багаття

^a Документ, написаний М. Лютером, про те, що панівна релігійна доктрина губить віру.

з книжок французьких письменників та німецьких авторів, які не підтримували націоналістичні віяння того часу.

У квітні 1933 року Німецька студентська спілка оголосила акцію проти «ненімецької літератури» і обрала Адольфа Гітлера новим Лютером. На згадку про «95 тез», із якими Лютер розпочав Реформацію, студентська федерація опублікувала у *Völkischer Beobachter* власні «тези»: «Дванадцять тез *Wider den undeutschen Geist!* («Проти ненімецького духу»)».

Студенти виступали з твердженням, що в мові міститься справжня душа людини і що з цього погляду німецька література потребує «очищення» та вивільнення від іноземного впливу. Вони стверджували, що найгірші вороги німецької мови — євреї: «Єврей здатен думати лише як єврей. Якщо він пише німецькою, він бреше. Німець, який пише німецькою, але думає не так, як годиться німцю,— зрадник»⁽⁴⁾. Студенти вимагали, щоб усю «єврейську літературу» видавали на івриті, і в такий спосіб «ненімецький дух викориниться з публічних бібліотек». Університети Німеччини, згідно із вимогами студентів, мають бути «цитаделлю традицій німецького народу».

Їхні декларації започаткували національну акцію з зачищення «ненімецької» літератури. Асоціації студентів підпорядковувалися *Deutsche Studentenschaft* у німецьких університетах й утворювали «військові комітети» для організації спалювання книжок усією Німеччиною. Книжкові багаття влаштовувалися як святкові заходи, і комітети мали рекламувати ці свої події, реєструвати лекторів для промов, збирати дрова для багать і заручатися підтримкою інших студентських федерацій та їхніх місцевих лідерів з нацистськими поглядами. Тим, хто чинив опір цій роботі, особливо вчителям, погрожували. Також військові комітети розвішували плакати із гаслами на кшталт «Сьогодні письменники, завтра — професори»⁽⁵⁾.

Але першочерговою задачею військових комітетів було збирати «нечисту» літературу для подальшого спалювання. Студентам наказали розпочати зачистку в їхніх особистих бібліотеках, а згодом цей наказ розповсюдився на публічні бібліотеки та місцеві книгарні, багато з яких охоче приєднувалися до процесу «вичищення». Навесні 1933 року почали складати інший, ширший чорний список книжок та авторів. Вольфганг Геррманн, бібліотекар, який ще у 1920-х роках особисто до-

лучився до право-екстремістських студентських груп, упродовж кількох років працював над списком літератури, «яку варто спалити». Лише перша чернетка налічувала 12 імен, але незабаром вона вже включала 131 письменника, їх розподілили на різні категорії: комуністи (від Троцького та Леніна до Бертольда Брехта); пацифісти (Еріх Марія Ремарк та інші); єврейські інтелектуали (наприклад, Вальтер Беньямін); багато інших літературних та інтелектуальних особистостей, які стали відомими у Веймарській Республіці.

Особливу увагу звернули на журналіста й письменника Карла фон Осецькі та його гурток, що утворився навколо журналу *Die Weltbühne*. Пацифіст фон Осецькі мав проблеми вже в часи Веймарської Республіки. Крім усього іншого, він став одним із ворогів військової еліти, коли 1929 року в згаданому журналі Вальтер Крейзер опублікував матеріал про таємну підготовку льотчиків німецьких збройних сил — райхсверу — у Радянському Союзі. Це викриття принесло багато клопоту німецькій верхівці, адже засвідчило порушення Німеччиною умов Версальського договору, за яким країна не мала права на бойову авіацію.

Крім критиків націоналізму, в окремий чорний список занесли істориків. У нього потрапляли ті вчені, погляди яких на хід історії не збігалися з очікуваннями нацистів, особливо в книжках, у яких серед іншого порушували тему Першої світової війни, Радянського Союзу та Веймарської Республіки. Глобальні погляди ще декількох мислителів нацисти відкидали цілком, зокрема Зигмунда Фрейда та Альберта Айнштайна. Обидва зазнавали нападів через просування «єврейської науки».

Крім «чисток» власних бібліотек, студенти зверталися до публічних бібліотек і місцевих книгарень, щоб зробити власний внесок у справу проти «брудної літератури». У багатьох випадках університетські архіваріуси та викладачі співпрацювали зі студентами і разом із ними «вичищали» шкільні бібліотеки.

Проте військові комітети також вимагали жорсткіших методів і залучали місцеву поліцію та штурмовиків з СА, щоб мати гарантію доступу до книжок. Напередодні спалення книжок, на початку травня, студенти вчинили напад на бібліотеки та дилерів комуністичних книжок. До перших консервативні сили відчували особливу ненависть, а Вольфганг Геррманн називав їх «літературними братами», які розпо-

всюджують бруд єврейської, декадентської літератури, що розсіялася серед порядних, простих людей. Від Першої світової війни бібліотеки були надзвичайно популярними. Унаслідок економічної депресії та росту інфляції в Німеччині упродовж міжвоєнних років дедалі менше німців могли дозволити собі купувати власні книжки. Традиційні бібліотеки не здатні були задовольнити величезний попит, і через це у країні відкрилося понад п'ятнадцять тисяч невеличких «бібліотек напрокат». У цих бібліотеках за невисоку платню можна було позичити книжку, і вони скуповували великі томи бестселерів того часу, серед яких були роботи Томаса Манна. Такі «бібліотеки для людей» були легкими жертвами для студентів; війська ж СА у той самий час проводили рейди по приватних бібліотеках. Один із найвідоміших набігів було здійснено на багатоквартирний будинок у Берліні, що належав Асоціації захисту німецьких письменників — організації, що працювала на захист німецьких письменників, активно протистояла цензурі та іншим формам державного втручання в літературу. Квартири близько п'яти сотень членів асоціації, які мешкали в цьому будинку, було пограбовано та обшукано. Підозрілі книжки було конфісковано або знищено на місці, письменників же, яких помітили у зв'язках із «соціалістичною» літературою, було затримано.

Найгорезвісніший рейд було вчинено за кілька днів до спалювання книжок, коли близько сотні студентів атакували Інститут сексуальних наук^а, розташований у районі Тіргартен у Берліні. Цей інститут заснували доктори медичних наук Магнус Гіршфельд та Артур Кронфельд, тут проводили революційні дослідження сексуальності, а також працювали над просуванням прав жінок, гомосексуалів і транссексуалів. За три години студенти шаленіли в будівлі: виливали фарбу на килими, били вікна, розмальовували стіни, залишаючи надписи та малюнки, псували картини, порцеляну та інші предмети інтер'єру. Вони забрали книжки, архів інституту та велику колекцію фотографій, а також бюст засновника установи Магнуса Гіршфельда⁽⁶⁾.

Уже 1932 року багато євреїв та комуністів, які розуміли, куди саме дмуть політичні вітри, почали розчищати власні бібліотеки та знищувати фотографії, адресні книжки, листи та щоденники. Комуністи над-

^а Приватний інститут у Берліні, існував у 1919–1933 рр.

силали однодумцям попередження, що в разі перевезення «небезпечних» паперів ті мають бути готовими їх проковтнути. Так, розгорілися ще тисячі менших книжкових багать — коли люди спалювали власні бібліотеки в пічках, камінах і на подвір'ях. Скоро вони дізнаються, що сказати легше, ніж зробити — адже спалювання книжок вимагає неабиякої витримки. Натомість багато людей вирішили залишити свої бібліотеки в лісах, скинути їх у річки або віднести на віддалені вулиці; були й такі, хто анонімно надсилав їх на хибні адреси.⁽⁷⁾

Після 1933 року разюча кількість німецьких літераторів вирішила поїхати: хто за власним бажанням, хто під примусом. Крім Томаса Манна, поїхали з країни Генріх Манн, Бертольд Брехт, Альфред Деблін, Анна Зегерс, Еріх Марія Ремарк та сотні інших. До 1939 року близько двох тисяч письменників відчували, що їх вимушують покинути нацистську Німеччину та Австрію. Багато з них поїхало, щоб ніколи не повернутися на Батьківщину, але так само багато вирішило залишитися. Деякі письменники, які не дуже яскраво висловлювали політичні погляди, зазнали впливу, який пізніше назвали «внутрішнім вигнанням». Вони залишились у німецькому оточенні, або *Heimat*^a, але прийняли рішення припинити публікувати свої роботи. Натомість вони почали друкувати книжки, які легко приймала рада цензорів: твори для дітей, поезію та історичні романи. Іншим забороняли видавати свої роботи через те, що відтепер для публікації обов'язково вимагалось членство в Національній літературній палаті, підрозділі керованого Джозефом Геббельсом Міністерства народної освіти та пропаганди.

Але існувала також група письменників, які підтримали режим. У жовтні 1933 року у кількох німецьких газетах було опубліковано звернення за підписом вісімдесяти восьми письменників Німеччини під назвою *Gelöbnis treuester Gefolgschaft*^b — своєрідна клятва вірності. У проголошенні висловлено пряму підтримку нещодавнього рішення Німеччини вийти з Ліги Націй. Серед підписантів були такі літератори, як-от Вальтер Блум, Берріс фон Мюнхгаузен, Ганс Йост та Агнес Мігель — наразі здебільшого забуті, оскільки їхній пік та спад популярності стійко пов'язують із режимом, якому вони присягали на вірність.

^a На Батьківщині (нім.).

^b Заява вірних послідовників (нім.).

Водночас на авторів, які прийняли націонал-соціалізм, чекали великі винагороди. Посади в найшанованіших літературних академіях, закладах й установах Німеччини, які раніше були закриті для них, стали наразі доступні. До того ж вони склали звернення до нових груп читачів, коли новий режим узяв під контроль провідні книжкові клуби країни. 1933 року керований нацистами книжковий клуб «Книжкова гільдія Гутенберга» налічував 25 000 членів, а вже за кілька років їх було вже 330 000. Спираючись на подібні книжкові клуби, влада могла ефективно поширювати будь-що — від романтичних поглядів Гете та Шіллера до націоналістичних, консервативних ідей нацистських письменників, адже так їхні роботи були доступні мільйонам читачів.

Міністерство пропаганди підбурювало літературні та політичні переслідування з інтенсивністю, досі ніколи не баченою в історії Німеччини — а можливо, у всій новітній історії. Щорічно міністерство видавало понад п'ятдесят винагород за заслуги в літературній галузі.

Протягом 1930-х років Міністерство пропаганди Геббельса взяло під цілковитий контроль книжкову індустрію Німеччини, зокрема 2500 видавництв і 16 000 книготорговців і букіністичних крамниць.⁽⁸⁾ Одним з перших заходів було прибрати «єврейський вплив» на книжковий світ, поступово вилучаючи євреїв з академій, літературних асоціацій, професійних спілок письменників, числа видавців, книжкових дилерів та друкарів. Єврейські видавницькі будинки, друкарні та книгарні були піддані «арізації» — тобто передані під розпорядження арійців. Деякі з цих єврейських видавництв посідали найголовніше місце у своїй галузі. Наприклад, Юліус Шпрінгер був найбільшим у світі видавцем наукової літератури. Процес тривав покроково, упродовж усіх 1930-х років. Спочатку переворот у єврейських компаніях та вилучення євреїв проводили обережно, щоб запобігти втраті компаніями репутації або статків та не порушувати їхні міжнародні відносини. Власників-євреїв просто переконали продати їхні установи, а у разі відмови влада вдавалася до різного рівня примусу, переслідувань та погроз. Арізація видавництв коштувала партії, державі та окремим бізнесменам величезних грошей, а після 1936 року це було юридично легалізовано в Нюрнберзьких законах.

Попри те, що НСДАП ще 1933 року вичавила з країни багатьох прославлених письменників, знадобилося значно більше часу, щоб